

*Атаманова Н.В.,
викладач кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету*

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ: ЦІННІСНО-НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Українська козацька громада, як феномен суспільно-політичного і правового розвитку України XV – XVIII століть, виробила своєрідну систему забезпечення правового порядку у Запорізькій Січі, що ґрунтувалася на ціннісно-нормативних засадах правової свідомості козацтва та звичаєвого козацького права. Вона була тісно пов'язана з правовим життям українських земель, розвивалася під їхнім впливом і спричиняла зворотній вплив на розвиток правової сфери України.

Ключові слова: правовий порядок Запорізької Січі, ціннісно-нормативна система, козацьке звичаєве право, Магдебурзьке право, канонічне (церковне) право.

Постановка проблеми. Сучасні спроби представників вітчизняної юриспруденції досягнути особливості правового розвитку України так чи інакше звертаються до історичних витоків, які викликали до життя політичні і правові традиції нашого народу. Історична епоха козацтва в процесах становлення держави і права України у цьому сенсі є особливо значущою саме тому, що вона не тільки викристалізувала особливі риси національного характеру в драматично-складних перипетіях становлення української державності, але й створила самобутню політико-правову культуру, виробила доволі самодостатню форму політико-правової організації суспільного життя, які через сторіччя продовжують транслювати свій вплив на політичний і правовий розвиток сучасної України.

Серед здобутків козацької доби вирізняється правовий порядок Запорізької Січі – малодосліджений феномен суспільно-правової реальності України, що відбив у собі і особливості тодішнього правового життя українців, існуючого рівня правової культури, і специфічні риси правової ментальності української нації, що зберігають свої прояви і нині. Системоутворюючими факторами і передумовами правового впорядкування суспільного життя козацтва і значної частини України того періоду виступали ціннісні та нормативні засади Запорізької Січі. Такий аспект осягнення правового порядку з сучасних позицій відкриває його природу, бо, як справедливо зазначає Ю.М. Оборотов,

парадигма ціннісно-нормативного праворозуміння створює можливість для зміни уявлень про особливості формування та забезпечення правового порядку, оскільки містить у цій сфері цілий світ правових цінностей, окремі складові якого раніше тільки опосередковано використовувались при характеристиці цього явища [9, с. 259].

Аналіз останніх досліджень. Предусім, слід констатувати, що у вітчизняній юриспруденції дотепер відсутні спеціальні розвідки правового порядку Запорізької Січі. Разом з тим, публікації авторів, які займалися вивченням звичаєвого права (Жовтобрюх М.М.), правової свідомості (Андреев Д.В.), апарату управління (Паньонко І.М.) та інших сторін правового життя козацької України (А.О. Гурбик, Н.І. Долматова, О.В. Кресін, П.П. Музиченко, М.Г. Щербак та ін.), опосередковано можуть дати певне уявлення про систему правового впорядкування козацької спільноти.

Виклад основних положень. Аналізуючи правове життя Запорізької Січі, маємо зазначити, що ціннісно-правова складова виробленої козацькою спільнотою моделі регулювання суспільних відносин на ранньому етапі її розвитку мала зародковий характер. Вона виявляла себе у корпоративних уявленнях козацтва про правду, справедливість, честь, порядок – поняття, змістовна характеристика яких тяжіє до мононормативного регулювання, де правові уявлення і нормативи тісно перепліталися з моральними і релігійними. Ця невіддиференційованість правових цінностей від моральних і релігійних значною мірою спричинялася необхідністю «мобілізації» і взаємопідтримки всіх засобів суспільно-корпоративної регуляції на суворе забезпечення протівійської дисципліни і відповідного порядку у всіх сферах козацького життя. Сутність ціннісних уподобань козацької спільноти визначалася тим, що у козаки йшли знедолені, але не скорені люди, здатні зі зброєю в руках відстояти свою людську гідність.

На перших етапах свого становлення, козаки, спираючись на попередній досвід, встановлювали певні норми суспільної життєдіяльності, виробляли відповідний обставинам правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але загалом тотожне в його основних рисах

судочинство [3, с. 135]. Тяглість ціннісного та нормативного творення українського козацтва ґрунтувалася на спільності рис звичаєвого права українських земель — Волині, Берестейщини, Київщини, Поділля, Пінщини, населення яких було основним джерелом формування козацької спільноти, а відтак, несло з собою властиві українству правовий досвід і правову свідомість.

Особливості соціальної регуляції суспільних відносин у козацькій спільноті мали свої витoki з прагнення набутих свободи людей уникнути неволі, ненависної влади панів і урядовців. Це виявляє себе у своєрідному устрої громадської влади в козацькому середовищі. Козаки об'єднувалися у громади і всі важливі питання обговорювали і вирішували на радах. Тут обирали козацьку старшину — отаманів, осавулів, суддів, заслуховували звіти обраних осіб. Громада мала можливість безпосередньо впливати на функціонування цих владних інституцій козацького суспільства. Громада виступала й суб'єктом ціннісно-нормативного творення приписів, які поступово склалися у систему звичаєвого козацького права.

Після витіснення козацтва владою і шляхтою Речі Посполитої з Переяславщини, Черкащини та Брацлавщини, його центр перемістився на південь, за дніпровські пороги, де козаками будуються укріплення Запорізької Січі, а козацтво стає консолідуючою верствою боротьби українського народу проти соціального, релігійного та національного поневолення з боку польсько-шляхетської держави. Особливий, відмінний від властивого тогочасному українському соціуму, уклад життєдіяльності козаків, інституціоналізація козацтва як самостійного соціального стану в українському суспільстві, наявність у цього стану виокремлених і певною мірою усвідомлених корпоративних (групових) і загальнонаціональних інтересів сприяли консолідації цієї спільноти у потужну соціальну силу. Тому в умовах запорізької вольниці козацькі товариства мали чи не ідеальні умови для правотворчості з метою регулювання усіх сторін суспільного життя козацької громади та її зовнішніх зносин (А.О. Гурбик). Саме на цьому наголошував О.М. Лазаревський, який, як і більшість дослідників (починаючи з ХІХ ст.), підкреслював, що козацьке право «втворилося самим життям, природними потребами самого народу, без будь-яких штучних... регламентацій; і вказаний судоустрій міг задовольняти народ до тих пір, поки він залишався народним; допоки сам народ брав участь у його творенні...» [7, с.96]. І хоча створений козацтвом лад дійсно був примітивно простий і більше годився для воєнного табору, аніж для складного громадського життя (О.М. Лазаревський), значний вплив

ціннісно-нормативної системи Запорізької Січі на формування правового порядку всіх українських територій є незаперечним. Про це свідчить побутування багатьох артефактів козацтва у сучасній культурі українського суспільства.

Козацькою громадою суворо підтримувалося дотримання неписаних правил козацької честі. Як відомо, про козацьку чесність ходили легенди: будь-яка річ, залишена в Запорізькій Січі, залишалась незайманою на тому ж місці, де власник її міг забрати будь-коли, хоч через рік. Наживатись за рахунок товариства вважалось запорожцями ганебною вадою, що каралась як злочин. Крадіжка у товариша вважалась найтяжчим злочином після смертовбивства свого ж [6, с.23]. Характерно, що в українських селах на Одещині, які утворилися у результаті козацьких поселень вже після зруйнування царатом Запорізької Січі, традиція поваги до власності, чужого майна збереглася навіть у часи, коли комуністична радянська влада здійснила «історичний» наступ на приватну власність.

Ціннісні орієнтації козацтва визначали козацький ідеал права, що відіграв значну роль у розвитку українського суспільства: він став фактором формування правового життя не тільки Запорізької Січі, але й всіх українських земель, і зі всією очевидністю матеріалізувався під час повстань, коли на звільненій території вводилися козацькі порядки. Фактом свого існування козацтво дало помітний імпульс розвитку правової свідомості народу, забезпечило появу нових елементів ментальності, пов'язаних зі свободою і власною державою. Свідченням свободолюбності козацтва, його прихильності до правди і справедливості є Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву (липень 1648 р.) [13, с.257].

Особливості ціннісних уявлень козацької спільноти значною мірою посилювалася міфологічним компонентом їхньої свідомості. Козацькі міфи — це цілий пласт народної свідомості, який був покликаний творити притягальний українства образ козака. Значне поширення козацьких міфів свідчить про їхню затребуваність соціумом. Між козаками завжди були так звані «характерники», яких «ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, окрім срібної, не брали». І навіть церковні служителі досить лояльно ставились до подібних явищ, а найчастіше зовсім не знали про осіб, які володіли характерними здібностями.

Особливості ціннісно-нормативної системи козацтва вже напочатку вказують про її спрямованість, передусім, на забезпечення внутрішнього впорядкування всередині козацької спільноти, підтримання необхідного рівня організації життєдіяльності та дисципліни у спародичних, а надалі

усталених відносинах у процесах життєдіяльності козацтва як виокремленого суспільного стану. Проте, козаки виступали носіями корпоративних цінностей і норм не тільки на територіях Запорізької Січі, але й при перебуванні в інших місцевостях країни. Отже, правовий порядок Запорізької Січі має певні ознаки персоналістичного правового впорядкування, що властиве початковим етапам становлення національних правових систем.

Як свідчать документи архіву Коша Нової Запорізької Січі, подальший розвиток козацького права виявляє тенденцію до трансформації козацького правового порядку у територіальний, що підтверджується практикою юрисдикції січових інституцій відносно правопорушень козаків відносно осіб некозацького стану за межами Січі. Так, Кіш доручив слідство комісії у складі кодацького полковника Петра Піскуна і пушкаря Пилипа Малого та усунув писаря Лукіяна Порожного з посади і позбавив старшинського рангу за сварку і бійку з жителями с. Кам'янське [2, с. 68].

Формування ціннісно-номативних засад правового порядку у козацькому середовищі у великій мірі відбивало особливості правового життя не тільки цього суспільного стану, але й населення всіх тогочасних українських територій, знаходилося під впливом процесів правотворення українського народу на різних етапах його розвитку.

Домінуючим системоутворюючим фактором правового порядку було звичаєве козацьке право – сукупність правових звичаїв, що встановлювались у сфері життєдіяльності козацтва. Важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішим правам їх», тобто на основі звичаєвого права. А база звичаєвого права закладалася якраз у XV – середині XVII ст. Спочатку особливої популярності звичаєве козацьке право набуло у середовищі українських селян, що втікали від своїх хазяїв і властей у райони середнього і нижнього Придніпров'я. Норми звичаєвого права, які склались у Запорізькій Січі, закріплювали військово-адміністративну організацію козацтва, деякі правила воєнних дій, роботу судових органів, порядок землекористування й укладення окремих договорів, види злочинів і покарань. Наявність у козацтва свого особливого права визнавалася польським урядом. Незважаючи на суворість норм звичаєвого козацького права, в ньому була «чесність велика». Козацтво всіляко відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вільності [8, с. 191].

Проте, самотність правотворчої практики, віддаленість козацтва від державних інституцій,

не виключало того, що на генезу козацького права, безперечно, впливало литовське законодавство. Адже більшість прибулих на Запоріжжя раніше проживали на землях, де домінувало литовське право, що не могло не позначитися на правових уявленнях січової громади. Зокрема, положення 1, 10 і 12 артикулів 13-го розділу Першого Литовського статуту 1529 р. про покарання на смерть за кримінальний злочин застосовувалися і в практиці запорізького суду. Це не випадково, адже в основу законодавства Великого князівства Литовського було покладено й норми українського звичаєвого права. Можливо висловити гіпотезу про певне правонаступництво козацького правового порядку з правом Київської русі, у тому числі й завдяки тому, що у кодифікаціях Великого князівства Литовського багато що було взято з Руської Правди [11, с.409]. Певний вплив на правовий порядок на українських землях, на правову свідомість населення, у тому числі й козацтва (особливо зважаючи на корпоративний його характер), справляло Магдебурзьке право, згідно з яким цілий ряд українських міст володіли певними привілеями та правами самоврядування і судівництва. З багатьма уявленнями козаків напрочуд перекликаються вимоги міщан до кандидатів у органи місцевого самоврядування. Вони мали бути не багатими, але й не бідними, доброго імені, богобоязне ними, справедливими і правдивими... Не розголошувати міських таємниць, бути твердими у словах та справах, цуратися жадібності [12, с. 178-179].

Ще одним важливим ціннісно-нормативним чинником правового порядку Запорізької Січі, зважаючи на релігійність козацтва, спрямованість його боротьби на захист православної віри, слід визнати канонічне (церковне) право, головними джерелами якого на українських землях були правові акти православної церкви – «Номоканон» (збірник церковного права) та церковні устава князів Володимира і Ярослава («Сувій Ярослава»).

Висновки. На думку автора, зазначене переконливо свідчить, що забезпечення правового впорядкування у Запорізькій Січі мало самотній, пов'язаний зі специфікою життєдіяльності козацької спільноти, характер і певні особливості. Разом з тим, творення ціннісно-нормативних засад правового порядку на Запоріжжі було тісно пов'язаним з правовим життям всіх українських територій системою взаємного впливу, і розвивалося у руслі народжуваних українських правових традицій.

Література:

1. Андреев Д.В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII століть): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України МВС України. — К., 2003.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ: 1713—1776. — Видання друге, доповн. і випр. — Київ: «Наукова думка», 1994. — Справа № 117. — С. 68.
3. Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т. 2. — С. 134-160.
4. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2002. — 206 арк. — Бібліогр.: арк. 191-206.
5. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. — Т. 1. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 656 с.
6. Крушинський В., Левенець Ю. Історія України (події, факти, дати). — Видання друге. — К., 1993. — 349 с.
7. Лазаревский А.М. Суды в старой Малороссии // Киевская старина. — 1898. — № 7-8. — С. 96. — Цит. за: Гурбик А.О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва. — С. 135.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. — К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. — 662 с.
9. Оборотов Ю.Н. Ценностно-нормативные основания стабильного правопорядка // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 49 / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю.М. Оборотов. — Одеса: Юридична література, 2009. — С. 258—263.
10. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (Середина XVI ст. — 1775 р.). Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. — Львів, 2000. — 18 с.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — К.: «Либідь». — 409 с.
12. Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — Л., 1989. — 232 с.
13. Хрестоматія з історії Української РСР. — К., 1959. — Том I. — 747 с.

Атаманова Н.В. Правовой порядок Запорозької сечи: ценностно-нормативний аспект

Аннотация. Украинская казацкая община, как феномен общественно-политического и правового развития Украины XV — XVIII веков, выработала своеобразную систему обеспечения правового порядка в Запорозькой Сечи, основанной на ценностно-нормативных основах правового сознания казачества и обычного казацкого права. Она была тесно связана с правовой жизнью украинских земель, развивалась под их влиянием и вызвала обратное влияние на развитие правовой сферы Украины.

Ключевые слова: правовой порядок Запорозькой Сечи, ценностно-нормативная система, казацкое обычное право, Магдебургское право, каноническое (церковное) право.

Atamanova N.V. Valued-normative principles of legal order of the Zaporizhian Sich

Summary. Ukrainian cossack society, as the phenomenon of social and political and legal development of Ukraine in XV — XVIII ages, produced the original system of providing legal order in Zaporizhian Sich which was based on valued-normative principles of legal consciousness of the cossacks and ordinary cossack right. It was closely associated with legal life of Ukrainian lands, it was developing under their influence and drew to reverse influence on the development of legal sphere of Ukraine.

Key words: legal order of of the Zaporizhian Sich, valued-normative system, cossack ordinary right, Magdeburz'ke right, canonical (church) right.